

**ALEKSANDER NEWSKI – ŚWIĘTY MNICH  
I BOHATER WSCHODNIEJ SŁOWIAŃSZCZYZNY**

Pierwszego grudnia 1938 roku odbyła się premiera filmu Sergiusza Eisensteina – *Aleksander Newski*<sup>1</sup>. W filmie wystąpili znani aktorzy, m.in. Nikołaj Czerkasow [il. 1], który zagrał rolę tytułową, muzykę napisał wybitny kompozytor, Sergiusz Prokofiew. Film spodobał się zarówno radzieckiej publiczności, jak i samemu Stalinowi, dzieło Eisensteina doceniono zaś na tyle, że w 1939 roku reżyser otrzymał order Lenina, w roku 1941 – nagrodę stalinowską<sup>2</sup>, a po ponad 80 latach od powstania nie ma wątpliwości, że jest to jedno z klasycznych arcydzieł kina światowego<sup>3</sup>.

Bohater filmu nie został wybrany przypadkowo; sednem obrazu Eisensteina jest zwycięstwo wojsk ruskich, dowodzonych przez Aleksandra Newskiego, nad oddziałami Kawalerów Mieczowych, wraz ze słynną – epicko tu wyobrażoną – bitwą na Jeziorze Czudzkim. Sam Eisenstein relacjonował, że zamierzał w swoim filmie ukazać Aleksandra jako geniusza i wzorzec rosyjskiego patriotyzmu, i zamierzenie to – był co do tego przekonany – udało mu się zrealizować<sup>4</sup>.

Aleksander, święty, rosyjskiej Cerkwi, został zatem bohaterem nowych, dystansujących się od cerkiewnej tradycji czasów, które potwierdziły jego szczególną rolę w historii ruskiej, nadając jej równocześnie nowe, bardzo aktualne znaczenia. To znaczenie trwa mimo zmian, zachodzących w ciągu lat w Rosji, gdzie św. Aleksander również dziś pozostaje jednym z najpopularniejszych świętych i bohaterów historii dawnej. Jego postać, patrona licznych świątyń, wyobrażonego na niezliczonych ikonach, pojawia się nie tylko w religijnym, ale też politycznym kontekście, czego widowym przejawem są kolejne uroczyste, ogólnorosyjskie obchody ku czci księcia. W 1995 roku zgodnie z decyzją ówczesnego prezydenta Rosji, Borysa Jelcyna, świętowano 775-lecie urodzin Aleksandra Newskiego<sup>5</sup>. Podobne uroczystości – tym razem 800-lecia – za sprawą dekretu Włodzimierza Putina, zapowiedziane są na lata 2020–2021<sup>6</sup>.

<sup>1</sup> С. Эйзенштейн, *Избранные произведения*, в 6 томах, т. I, Москва 1964, s. 586.

<sup>2</sup> Ibidem, s. 588; *International Dictionary of Films and Filmmakers. Films*, 4th edition, t. 1, ed. T. Pendergast, S. Pendergast, Detroit–New York 2000, s. 28; П. Орлов, *Как это снято: „Александр Невский”*, <<https://tvkino-radio.ru/article/article14804-kak-eto-snyato-aleksandr-nevskij>> (27.04. 2019).

<sup>3</sup> *International Dictionary...*, s. 30–31.

<sup>4</sup> С. Эйзенштейн, *Избранные произведения...*, s. 161, 176.

<sup>5</sup> А. А. Селезнев, *Указы президента Российской Федерации о праздновании 775-летия и 800-летия со дня рождения Александра Невского*, [w:] *От Александра Невского до наших дней. Материалы VIII Международных Александро-Невских чтений (г. Псков, 8–9 июня 2017 г.)*, Псков 2017, s. 14, fot. 1.

<sup>6</sup> Ibidem, s. 16, fot. 3.



Il. 1. Kadr z filmu Sergiusza Eisensteina *Aleksander Newski* (1938). Nikołaj Czerkasow jako księżę Aleksander, fot. Mosfilm, Moskwa

W moim artykule, dedykowanym imiennikowi świętego księcia – Aleksandrowi Naumowowi – chciałabym przyjrzeć się postaci tego ruskiego bohatera i świętego, którego cześć wydaje się należeć do najciekawszych zjawisk w tradycji religijnej wschodnich Słowian i określić miejsce, jakie w tym kulcie zajmuje ikonografia. Opisując kult, będziemy spoglądać zarówno daleko wstecz, jak i analizować wydarzenia czasów nam znacznie bliższych, odnosić się równocześnie do kwestii reli-

gijnych i politycznych, które w przypadku czci okazywanej Aleksandrowi wydają się nierozłączne. Warto podkreślić, że nawet w opracowaniach naukowych czynnik historyczny i polityczny bywają nierozdzielne, o czym świadczą choćby słowa zapisane w jednym z pierwszych artykułów dotyczących ikonografii księcia, autorstwa Ilii Aleksandrowicza Szłapkina, wydanym w Petersburgu w 1915 roku, gdzie wspomina się, że w tych „strasznych czasach”, które nastąpiły pamięć o świętym Aleksandrze Newskim, „pierwszym zwycięzcy nad «Niemcami»” ma stałe olbrzymie znaczenie<sup>7</sup>.

Aleksander urodził się 30 maja 1220 roku w Peresławiu Zaleskim, jako syn księcia Jarosława i Teodozji Igoriewny, wnuk Wsiewołoda III Wielkie Gniazdo i prawnuk Jurija Dołgorukiego, a praprawnuk Włodzimierza Monomacha<sup>8</sup>. Był księciem nowogrodzkim, wielkim księciem kijowskim i wielkim księciem włodzimierskim. Wśród jego największych czynów trzeba wspomnieć wydarzenia 15 lipca 1240 roku, kiedy to Nowogrodzianie pod przywództwem księcia u ujścia Iżory do Newy odnieśli zwycięstwo nad Szwedami<sup>9</sup>. 5 kwietnia roku 1242 z kolei, na lodzie Jeziora Czudzkiego dowodzone przez Aleksandra wojsko zwyciężyło niemieckich rycerzy<sup>10</sup>. O tych jego triumfach wspominają przede wszystkim nowogrodzkie i pskowskie latopisy<sup>11</sup>; w kronikach z innych części Rusi odnajdziemy raczej pogłosy owych zwycięstw, np. wtedy, gdy jak w *Troickim latopisie* wspomina się księcia Andrzeja wysłanego przez ojca, by pomagał Aleksandrowi<sup>12</sup>. Często też kronikarze koncentru-

<sup>7</sup> И. А. Шляпкин, *Иконография св. благоверного великаго князя Александра Невского*, Петроград 1915, s. 3, 21.

<sup>8</sup> *Родословие Александра Невского*, [w:] *Князь Александр Невский и его эпоха. Исследования и материалы*, red. Ю. К. Бегунов, А. Н. Кирпичников, С.-Петербург 1995, s. 205; *Летопись жизни и деятельности Александра Невского*, орг. Ю. К. Бегунов, [w:] *Князь Александр Невский и его эпоха...*, s. 206.

<sup>9</sup> Е. Голубинский, *История канонизации святых в Русской Церкви*, Москва 1903, s. 63–64; *Летопись жизни и деятельности Александра Невского...*, s. 206.

<sup>10</sup> *Ibidem*.

<sup>11</sup> *Летопись по сборнику Архивскому или Малиновского*, [w:] *Новгородские летописи*, в 2 кн., т. 1, Рязань 2002, s. 21; *Псковская летопись*, ред. Н. Погодин, Москва 1837, s. 9–10.

<sup>12</sup> М. Д. Приселков, *Троицкая летопись. Реконструкция текста*, Москва 1950, s. 321.

ją się na nieco innych sferach działalności Aleksandra, i tak w *Latopisie hustyńskim* pod datą 1252 napisano:

Aleksander Jarosławowicz, wnuk Wsiewołodowy, Moskiewski, poszedł do ordy do Sartaka, cara Tatarskiego i wyprosił dla siebie władanie nad całą Ruską i Moskiewską ziemią i nad wszystkimi kniaziami. I wrócił z wielką czcią, i przyszedł ku Włodzimierzowi, grodowi stołecznemu Moskiewskiemu. Wyszedł zaś mu naprzeciw metropolita Cyryl przed Złote Wrota, z krzyżami i wszystkimi ludźmi<sup>13</sup>.

Inaczej *Latopis wologodsko-permski* – nie dość, że o triumfach Aleksandra opowiada szeroko, to chwali go jako „rozumnego, krzepkiego i zmyślnego, i chrobrego”, wskazując go jako imiennika Aleksandra Macedońskiego<sup>14</sup>. Wiele kronik wspomina, że 14 listopada 1263 roku<sup>15</sup> wedle *Latopisu hustyńskiego* „zmarł Aleksander Jarosławowicz, wielki kniaź Moskiewski i Kijowski, postrzygłszy się w schimę”<sup>16</sup>, przybierając imię Aleksy<sup>17</sup>.

Kult Aleksandra Newskiego rozpoczął się, jak się wydaje, wkrótce po jego śmierci. Miał on jednak początkowo miejscowy charakter i był związany z klasztorem Narodzenia Bogurodzicy (Roźdiestwienskim) we Włodzimierzu, gdzie złożone zostało ciało Aleksandra<sup>18</sup>. Podczas pogrzebu, 23 listopada 1263 roku, kiedy ekonom Sebastian i metropolita Cyryl chcieli włożyć w ręce zmarłego gramotę duchowną, „on sam, jakby pozostawał żywy, otworzył dłoń i wziął gramotę z ręki metropolity. I ogarnęło ich przerażenie, i odstąpili od grobu jego”<sup>19</sup>. To wydarzenie zostało odczytane jako znak świadczący o świętości zmarłego. Wkrótce też – a może raczej w ciągu około dziesięciu lat po śmierci – powstał żywot św. Aleksandra<sup>20</sup>, zawierający jego dzieje, a także opłakiwanie zmarłego, opis jego pochówku i wymienionego wyżej pośmiertnego cudu<sup>21</sup>. Żywot ów włączany był często do ruskich kronik, w tym do pierwszego *Latopisu Nowogrodzkiego* oraz *Latopisu Ławrientiewskiego*<sup>22</sup>.

Nie mamy wielu informacji na temat czci Aleksandra w ciągu XIV i XV wieku. Istnieje jednak legenda mówiąca o tym, że w 1380 roku, w noc poprzedzającą bitwę na Kulikowym Polu – w której Dymitr, prawnuk Aleksandra, odniósł zwycięstwo

<sup>13</sup> H. Suszko, *Latopis hustyński. Opracowanie, przekład, komentarze*, Wrocław 2003, s. 195.

<sup>14</sup> *Полное Собрание Русских Летописей...*, t. XXVI. *Вологодско-Пермская летопись*, Moskwa 1959, s. 77.

<sup>15</sup> E. Голубинский, *История канонизации святых...*, s. 65.

<sup>16</sup> H. Suszko, *Latopis hustyński...*, s. 197.

<sup>17</sup> E. Голубинский, *История канонизации святых...*, s. 65.

<sup>18</sup> *Святые земли русской*, С.-Петербург brw., s. 96; И. А. Шляпкин, *Иконография св. благоверного великого князя...*, s. 3.

<sup>19</sup> *Житие Александра Невского. Первая редакция. 1280-е годы. Реконструкция текста*, [w:] *Князь Александр Невский и его эпоха...*, s. 195; por. E. Голубинский, *История канонизации святых...*, s. 65; *Святые земли русской...*, s. 96.

<sup>20</sup> Ю. К. Бегунов, *Житие Александра Невского в русской литературе XIII–XVIII веков*, [w:] *Князь Александр Невский и его эпоха...*, s. 163; E. Л. Конявская, *Образ Александра Невского в ранних летописях*, „Древняя Русь. Вопросы медиевистики”, № 2 (36), 2009, s. 80.

<sup>21</sup> Ю. К. Бегунов, *Житие Александра Невского в русской литературе...*, s. 163.

<sup>22</sup> E. Л. Конявская, *Образ Александра Невского...*, s. 80; *Полное Собрание Русских Летописей...*, t. 1. I. II. *Лаврентьевская и Троицкая летопись*, Санктпетербург 1846, s. 204–207. Tekst tego żywota został wyodrębniony i zrekonstruowany przez Jurija Biegunowa. *Житие Александра Невского. Первая редакция...*, s. 190–195; przekład rosyjski: s. 196–201.

nad wojskami Złotej Ordy, przy grobie księcia miało miejsce niezwykle zdarzenie<sup>23</sup>. W wersji szesnastowiecznej, relacjonowanej przez *Księgę stopni rodowodu carskiego*, mowa jest o tym, że pewien ponomar, który spał w cerkiewnym przedsionku, w nocy ujrzał w cerkwi palące się świece, a także dwóch starców, modlących się do Aleksandra i błagających go, by powstał z grobu na pomoc Dymitrowi. Aleksander w końcu rzeczywiście wstał i widzenie się skończyło<sup>24</sup>. Gdy ponomar przekazał informację o zdarzeniu „całemu soborowi”, duchowni modlili się, po czym zaczęli kopać we wskazanym miejscu, by odkryć nienaruszone relikwie Aleksandra<sup>25</sup>. Ciało księcia zostało wówczas umieszczone w nowej trumnie<sup>26</sup>, przy której dochodziło do licznych cudów i uzdrowień: „ślepi odzyskiwali wzrok, chromi zaczęli chodzić, opętani uzyskiwali uzdrowienia, słabi odzyskiwali siłę, chorzy na rozliczne choroby stawali się zdrowi”<sup>27</sup>. Wydaje się prawdopodobne, że w tym właśnie czasie, wraz z ożywieniem lokalnej czci, mógł powstać kanon ku czci świętego, a także być może jego pierwsze (choć do dziś niezachowane) wizerunki ikonowe<sup>28</sup>. Kolejna znana i przekazywana przez *Księgę stopni* legenda o relikwiach księcia ma pochodzić z roku 1491, kiedy to ponad dachem monasteru we Włodzimierzu doszło do objawienia „obrazu na podobieństwo” Aleksandra na koniu<sup>29</sup>. Ten znak wraz z pożarem, który później nastąpił, został odczytany jako przejaw gniewu Bożego<sup>30</sup>, a wedle *Księgi stopni* pozostałością tych zdarzeń miał być ślad ognia widoczny na relikwiach, które cudownie ocalały z pożaru<sup>31</sup>.

Wspomniane historie są znane głównie z XVI stulecia, kiedy w czasach Iwana Groźnego Aleksander stał się jednym ze świętych, których kult został oficjalnie przyjęty w moskiewskiej Cerkwi<sup>32</sup>. Wszystko też wskazuje na to, że inicjatorami propagowania tej czci mogli być Iwan IV oraz metropolita Makary – w dużej mierze odpowiedzialny za ówczesną „politykę historyczną”<sup>33</sup>. Z ich inicjatywy podejmowano w tym czasie działania zarówno w sferze politycznej, jak i kulturalnej (w tym artystycznej), w których ważne role pełnili władcy – nierzadko święci – poprzednicy Iwana. Należy podkreślić, że car samego siebie uważał przede wszystkim za potomka wielkiego księcia Włodzimierza<sup>34</sup>, ale również następujący po chrzcicielu Rusi władcy byli w tekstach tego

<sup>23</sup> М. Хитров, *Св. Благоверный великий князь Александр Ярославович Невский*, Ленинград 1992, s. 223–224. I. А. Шляпкин, *Иконография св. благоверного великого князя...*, s. 5.

<sup>24</sup> *Полное Собрание Русских Летописей...*, t. XXI, cz. 1, *Книга степенная царского родословия*, С.-Петербург 1908, s. 294.

<sup>25</sup> Ibidem.

<sup>26</sup> Ibidem; por. I. А. Шляпкин, *Иконография св. благоверного великого князя...*, s. 5.

<sup>27</sup> *Полное Собрание Русских Летописей...*, t. XXI, cz. 1, s. 294; por. Е. Голубинский, *История канонизации святых...*, s. 65; Ю. К. Бегунов, *Иконография святого благоверного великого князя Александра Невского*, [w:] *Князь Александр Невский и его эпоха...*, s. 172.

<sup>28</sup> Ibidem, s. 172; *Святые земли русской...*, s. 96.

<sup>29</sup> *Полное Собрание Русских Летописей...*, t. XXI, cz. 2, *Книга степенная царского родословия*, С.-Петербург 1913, s. 569; por. I. А. Шляпкин, *Иконография св. благоверного великого князя...*, s. 7.

<sup>30</sup> *Полное Собрание Русских Летописей...*, t. XXI, cz. 2, s. 569; por. I. А. Шляпкин, *Иконография св. благоверного великого князя...*, s. 7.

<sup>31</sup> *Полное Собрание Русских Летописей...*, t. XXI, cz. 2, s. 569; por. I. А. Шляпкин, *Иконография св. благоверного великого князя...*, s. 7.

<sup>32</sup> Е. Голубинский, *История канонизации святых...*, s. 100.

<sup>33</sup> I. А. Шляпкин, *Иконография св. благоверного великого князя...*, s. 8.

<sup>34</sup> Ibidem, s. 9–10.

okresu wielokrotnie wymieniani jako wybitni carscy prekursorzy. Wspominana tu już *Księga stopni rodowodu carskiego* nazywa Iwana Groźnego wnukiem św. Aleksandra<sup>35</sup> i podaje, że car w drodze na Kazań (gdzie odniósł zwycięstwo w 1552 roku) wstąpił do soboru włodzimierskiego, w którym znajdowały się relikwie św. Aleksandra i doznał uzdrowienia, włożywszy do otworu w trumnie świętego palec, na którym była niegojąca się od dawna rana. Miała ona odtąd zniknąć<sup>36</sup>.

Jeszcze zanim Iwan IV rozpoczął swoje panowanie, pomiędzy XV a XVI stuleciem, powstały trzy redakcje żywota św. Aleksandra<sup>37</sup>. Poczynając od moskiewskiego soboru w roku 1547<sup>38</sup>, ustanowienia dnia pamięci Aleksandra na 23 listopada<sup>39</sup> i będącej tego następstwem działalności pisarzy z kręgu metropolity Makarego, zwłaszcza Wasilija-Warłaama postać Aleksandra coraz częściej pojawiała się na kartach ruskich ksiąg<sup>40</sup>. W drugiej połowie XVI wieku powstało kolejnych pięć redakcji żywota – w tym dwie dla wielkich *Minei Czytanych*, jedna do *Księgi stopni*, jedna do *Prologu*<sup>41</sup>. Hagiografia Aleksandra rozpowszechniła się na znacznym obszarze Rusi. Postać władcy zyskiwała coraz większą powagę. Odniesienia do wielkiego księcia jako imiennika Aleksandra Macedońskiego znane ze starszych tekstów, zyskały w nich rolę toposów<sup>42</sup>. W żywocie z *Księgi stopni* wychwala się nie tylko mądrość władcy, przypominającego pod tym względem Salomona, ale także jego fizyczne piękno: wysoki wzrost, siłę jak u Samsona, męstwo jak Wespazjana, donośny głos i oblicze piękne jak Józefa<sup>43</sup>.

Cześć Aleksandra Newskiego należy do kultów świętych władców, które są szeroko znane na wschodniej Słowiańszczyźnie i wydają się ściśle związane z innymi kultami świętych ruskich władców. Tak więc, już w najstarszym znanym żywocie mowa jest o interwencji Borysa i Gleba, którzy mieli wspierać Aleksandra podczas bitwy ze Szwedami w 1240 roku<sup>44</sup>. Ten wątek podejmuje również znacznie późniejsza *Księga stopni*, prezentująca losy i dokonania księcia jako etap wielkiej ruskiej historii<sup>45</sup>. To, co wyróżnia cześć okazywaną Aleksandrowi, jest fakt, że odnosi się on bezpośrednio do sfery cerkiewnej, ponieważ to Aleksander jest pierwszym z ruskich książąt, którzy przed śmiercią wstąpili do klasztoru<sup>46</sup>. Gierogij Fiedotow podkreślał więc, że w kultcie Aleksandra Newskiego pojawia się szczególne połączenie heroizmu człowieka, żyjącego w świecie, ze świętością monastyczną<sup>47</sup>. I to właśnie ostatnie akordy życia księcia nadają mu prawdziwy sens. Można tu chyba pójść dalej i powiedzieć, że ostat-

<sup>35</sup> *Полное Собрание Русских Летописей...*, t. XXI, cz. 2, s. 569.

<sup>36</sup> *Ibidem*, s. 569–570; por. И. А. Шляпкин, *Иконография св. благоверного великаго князя...*, s. 9.

<sup>37</sup> Ю. К. Бегунов, *Житие Александра Невского в русской литературе...*, s. 164.

<sup>38</sup> *Святые земли русской...*, s. 96.

<sup>39</sup> И. А. Шляпкин, *Иконография св. благоверного великаго князя...*, s. 9.

<sup>40</sup> Арх. Макарий Веретенников, *Московский митрополит Макарий и его время. Сборник статей*, Москва 1996, s. 54, 56–57.

<sup>41</sup> Ю. К. Бегунов, *Житие Александра Невского в русской литературе...*, s. 164;

<sup>42</sup> *Полное Собрание Русских Летописей...*, t. XXVI, s. 77.

<sup>43</sup> *Полное Собрание Русских Летописей...*, t. XXI, cz. 1, s. 280.

<sup>44</sup> *Житие Александра Невского. Первая редакция...*, s. 191–192

<sup>45</sup> *Полное Собрание Русских Летописей...*, t. XXI, cz. 1, s. 283.

<sup>46</sup> *Святые земли русской...*, s. 96

<sup>47</sup> Г. Федотов, *Святые Древней Руси*, Москва 1990, s. 99–100.



Il. 2. Ikona św. Aleksandra Newskiego, Moskwa, koniec XVI w., Klasztor Ipatiewski w Kostromie, fot. Klasztor Ipatiewski w Kostromie

nie chwile żywota Aleksandra sakralizują tę wcześniejszą ludzką historię dzielnego i zwycięskiego władcy.

Nie można wykluczyć, jak domniemywał w 1915 roku Ilija Szłapkin, że to właśnie w czasach metropolity Makarego, o którym przecież wiemy, że zajmował się także ikonopisarstwem, powstały pierwsze wzory wizerunków Aleksandra<sup>48</sup>. Wśród najstarszych zachowanych ikon należy wskazać niewielki<sup>49</sup> wizerunek datowany na koniec XVI wieku, pochodzący zapewne z Moskwy, pierwotnie znajdujący się w ikonostasie soboru Św. Trójcy Monasteru św. Hipacego (tzw. Monaster Ipatiewski)<sup>50</sup>, gdzie trafił jako dar Godunowych [il. 2]<sup>51</sup>. Święty został tu ukazany frontalnie w szacie mniszej, ze zwojem w dłoni. W podobny sposób Aleksander był przedstawiony na

ikonie znajdującej się przy jego grobie w soborze we Włodzimierzu [il. 4–5]<sup>52</sup>. Tak samo postać świętego wygląda na datowanej na pierwszą połowę XVII wieku ikonie z Ustiu-ga Wielkiego pochodzącej z cerkwi Zaśnięcia Bogurodzicy na Apuchtinca w Moskwie, dziś w zbiorach Galerii Tretiakowskiej. Zwraca się on tutaj w modlitwie do Matki Bożej, trzymającej na ręku młodzieńczego Chrystusa<sup>53</sup>. Z tego samego mniej więcej czasu pochodzi ikona z Północy, ukazująca księcia jako mnicha<sup>54</sup>.

Na podstawie zachowanych, dość nielicznych zresztą, zabytków należy zatem przyjąć, że najstarsze wyobrażenia świętego, powstające od narodzin jego kultu w XIV wieku do XVI stulecia ukazywały go podobnie: w szacie mnicha i w monastycznym

<sup>48</sup> И. А. Шляпкин, *Иконография св. благоверного великаго князя...*, s. 12.

<sup>49</sup> 35,8 x 30,3 cm.

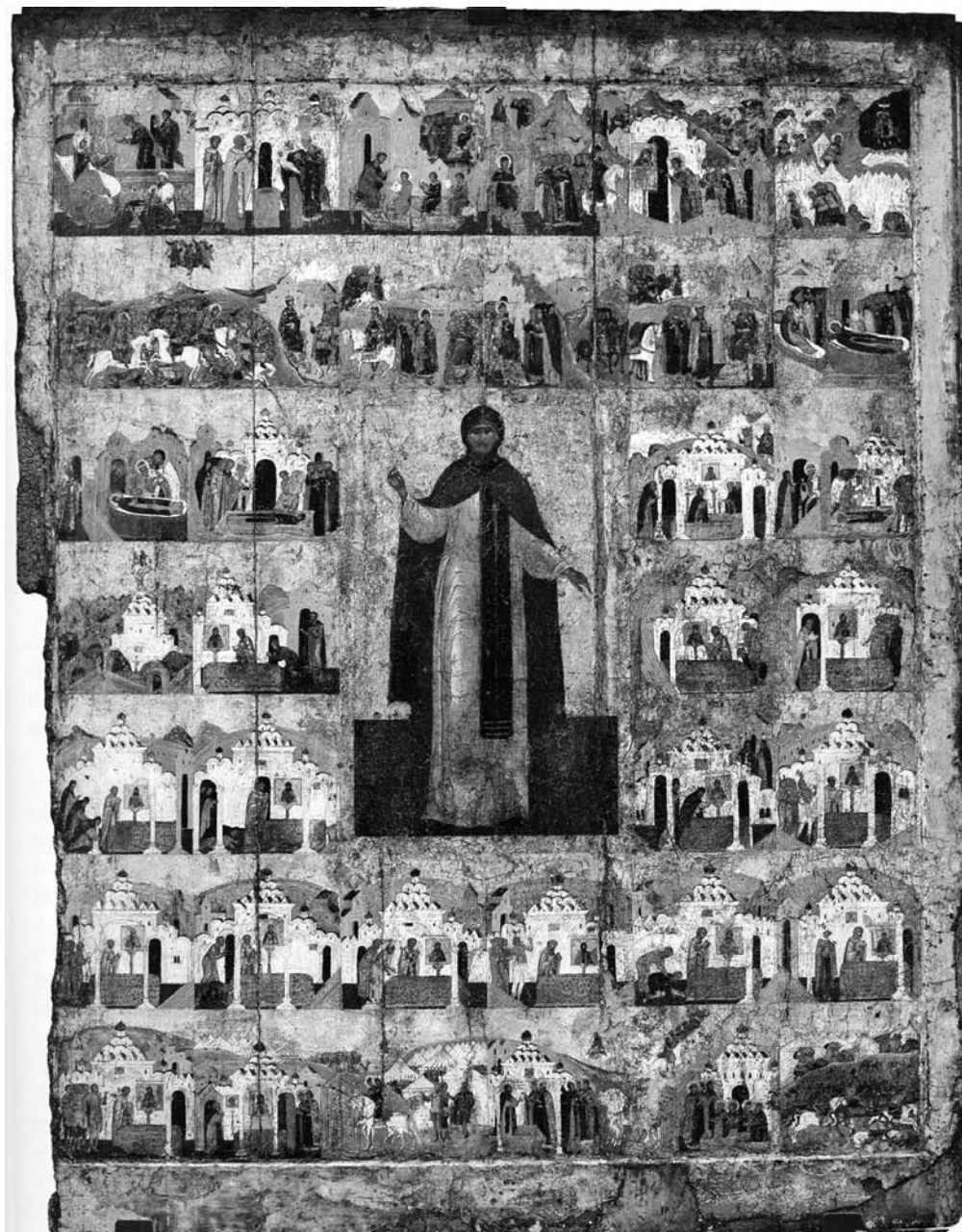
<sup>50</sup> *Костромская икона XIII–XIX веков*, орг. Н. И. Комашко, С. С. Каткова, Москва 2004, kat. 36, s. 484, il. 55; А. Г. Мельник, *Пядничные иконы XVI–начала XVII в. Русских святых*, „Древняя Русь. Вопросы медиевистики”, № 2 (44), 2011, il. 1, s. 80.

<sup>51</sup> *Костромская икона...*, s. 484.

<sup>52</sup> И. А. Шляпкин, *Иконография св. благоверного великаго князя...*, s. 12.

<sup>53</sup> 32 x 27 cm, В. И. Антонова, Н. Е. Мнева, *Каталог древнерусской живописи. Опыт историко-художественной классификации*, t. 2: XVI–начало XVIII века, Москва 1963, kat. 1014, s. 484–485.

<sup>54</sup> Obraz znajdował się w tej samej cerkwi, co i poprzednia ikona. Dziś również przechowywany jest w Galerii Tretiakowskiej Wielkość: 31 x 27 cm. Ibidem, kat. 1020, s. 488–489.



Il. 3. Ikona św. Aleksandra Newskiego ze scenami z żywota, Moskwa, XVII w.,  
cerkiew Wasyla Błogosławionego w Moskwie,  
fot. Państwowe Muzeum Historyczne w Moskwie



Il. 4. Ikona św. Aleksandra Newskiego ze scenami z żywota,  
Moskwa, XVII w.  
– fragment, cerkiew Wasyla Błogosławionego w Moskwie,  
fot. Aleksandra Sulikowska-Belczowska

wionego w Moskwie [il. 3–5]. W centrum ikony ukazany został Aleksander w monastycznym odzieniu, stojący i podnoszący dłoń w geście błogosławieństwa. Jego postać otoczona jest 32 klejmami ilustrującymi żywot oraz liczne cuda pośmiertne<sup>58</sup>. Jest to ikona szczególna, prezentująca Aleksandra, podobnie jak poprzednie, jako świętego mnicha, jednak różniąca się od nich wymiarami, rozmachem, a także wyobrażeniami scen hagiograficznych. Aż w szesnastu klejmach można zobaczyć jego ikonę, przed którą wierni modlą się bądź doznają uzdrowień [il. 4–5], choć o obecności takiego wizerunku świętego nie wspomina datowana na 1591 rok redakcja żywota Aleksandra Newskiego, do której obraz z cerkwi Wasyla Błogosławionego zdaje się odnosić<sup>59</sup>. Obecność tych wizerunków wskazywać jednak może, że właśnie taka ikona – popiersiowy wizerunek księcia jako mnicha – znajdowała się nad jego grobem we Włodzimierzu.

Zdecydowana większość przedstawień Aleksandra Newskiego w końcu XVI stulecia oraz w wieku XVII odnosi się do czasów, kiedy porzucił doczesny świat dla spraw duchowych. W ten sposób zalecają przedstawianie władcy także zachowane podlinniki (w tamtym okresie mają one swoje źródła)<sup>60</sup> – w tym siedemnastowieczny

kontekście<sup>55</sup>. Taką formę ma również tkanina nagrobna Aleksandra z lat 1642–1652 w soborze Narodzenia Matki Boskiej klasztoru Roźdiestwieńskiego we Włodzimierzu, będąca darem patriarchy Josifa<sup>56</sup>, a także tkanina z lat 1695–1697, wykonana na zlecenie cara Piotra i Iwana Aleksiejewiczów w związku z powstaniem wówczas nowej trumny na relikwie świętego Aleksandra<sup>57</sup>.

Wśród najstarszych zachowanych ikon Aleksandra Newskiego wymienić można jego wyobrażenie znajdujące się w soborze Wasyla Błogosła-

<sup>55</sup> *Святые земли русской...*, s. 96; И. А. Шляпкин, *Иконография св. благоверного великаго князя...*, s. 12, 14.

<sup>56</sup> *Святые земли русской...*, kat. 82.

<sup>57</sup> *Ibidem*, kat. 83; por. Н. А. Маясова, *Одна из последних древнерусских светлиц*, „Памятники Культуры. Новые Открытия” 1994 (1996), s. 389–398.

<sup>58</sup> Ю. К. Бегунов, *Житие Александра Невского в станковой живописи начала XVII в.*, „Труды Отдела Древнерусской Литературы”, XXII, 1966, s. 311; *idem*, *Иконография святого благоверного великаго князя...*, s. 172; В. Г. Брюсова, *Русская живопись XVII века*, Москва 1984, il. 5 s. 14.

<sup>59</sup> Ю. К. Бегунов, *Житие Александра Невского в станковой живописи...*, s. 312, 314; *idem*, *Иконография святого благоверного великаго князя...*, s. 172.

<sup>60</sup> Ю. К. Бегунов, *Иконография святого благоверного великаго князя...*, s. 173; И. А. Шляпкин, *Иконография св. благоверного великаго князя...*, s. 12–14.



podlennik Stroganowski i oparty na materiałach osiemnastowiecznych podlennik Filimowna<sup>61</sup>. Tylko w nowogrodzkim podlenniku z XVI wieku pojawia się wskazówka, żeby przedstawiać Aleksandra „tak jak Jerzego”, co wskazywałoby raczej na akcentowanie świeckiej, rycerskiej szaty i obrazu księcia jako zwycięskiego wojownika<sup>62</sup>. Równocześnie zabytki nie dowodzą znacznego rozpowszechnienia kultu św. Aleksandra przed XVII wiekiem. Do połowy XVI wieku wśród wizerunków świętego zdecydowanie



Il. 5. Ikona św. Aleksandra Newskiego ze scenami z żywota, Moskwa, XVII w.  
– fragment, cerkiew Wasyla Błogosławionego w Moskwie, fot. Aleksandra Sulikowska-Belczowska

dominują te ukazujące go jako mnicha, lecz w połowie stulecia, a bardziej jeszcze w wieku XVII pojawia się nowa ikonografia św. Aleksandra – wyobrażająca go pod postacią księcia i wojownika. Jurij Biegunow określił ją jako świecką<sup>63</sup>, choć w istocie rola, którą gra w niej książę, świecką nie jest. Najlepszy tego przykład stanowić może obecność Aleksandra w szacie książęcej – jako wojownika – jeszcze w drugiej połowie XVI wieku, na ikonie noszącej tytuł *Błogosławione zastępy, czy Cerkiew wojująca*, pierwotnie z soboru Zaśnięcia MB w Moskwie, a dziś w Galerii Tretiakowskiej<sup>64</sup>. Ukazano na niej pochód prawosławnych wojsk wraz z Archaniołem Michałem i zastępami jeźdźców. Możemy zobaczyć też świętych wojowników – Demetriusza i Jerzego – a na czele wojsk: Aleksandra Newskiego i Dymitra Dońskiego<sup>65</sup>. Przedstawienie dosiadającego konia Aleksandra może być nieco wątpliwe nie tylko z powodu jego wyglądu (niepodobnego do innych przedstawień), ale szczególnie z powodu braku nimbu<sup>66</sup>, który pojawia się np. na licznych miniaturach kroniki ilustrującej żywot Aleksandra (*Лицевой свод*)<sup>67</sup>. Szesnastowieczne ikony ukazujące Aleksandra w szacie książęcej są bardzo rzadkie: Jurij Biegunow wspomina o dwóch takich wizerunkach, które w XX wieku znajdowały się na Zachodzie

<sup>61</sup> И. А. Шляпкин, *op. cit.*, s. 13; por. Е. К. Братчикова, *Александр Невский и искусство палехских иконописцев*, [w:] *Князь Александр Невский и его эпоха...*, s. 182.

<sup>62</sup> Ю. К. Бегунов, *Иконография святого благоверного великого князя...*, s. 173; И. А. Шляпкин, *Иконография св. благоверного великого князя...*, s. 16.

<sup>63</sup> Ю. К. Бегунов, *Иконография святого благоверного великого князя...*, s. 174.

<sup>64</sup> Ibidem, s. 174; *Святые земли русской...*, s. 96.

<sup>65</sup> В. Дąb-Kalinowska, „Cerkiew wojująca”. *Ikona czy wyobrażenie?*, „Biuletyn Historii Sztuki”, LX, 1998, nr 1–2, s. 17, il. 1, 3; О. И. Подобедова, *Московская школа иконописи при Иване IV. Работы в Московском Кремле 40-х–70-х годов XVI в.*, Москва 1972, s. 28.

<sup>66</sup> В. Дąb-Kalinowska, „Cerkiew wojująca”..., s. 17; por. И. А. Шляпкин, *Иконография св. благоверного великого князя...*, s. 17.

<sup>67</sup> Ю. К. Бегунов, *Житие Александра Невского в станковой живописи...*, s. 313; *Святые земли русской...*, s. 96.



Il. 6. Sobór św. Aleksandra Newskiego w Tallinie  
(1895–1898),  
fot. Aleksandra Sulikowska-Belczowska

w środowisku rosyjskiej emigracji<sup>68</sup>. W malarstwie ściennym są one obecne od wieku XVII – np. na malowidle z lat 1652–1666 w Archangielskim soborze moskiewskiego Kremła<sup>69</sup>, w Sofijskim soborze w Wołogdzie<sup>70</sup>. Bez wątplenia jednak przez cały XVII wiek ikonografia Aleksandra Newskiego jako mnicha i księcia funkcjonowały równolegle.

Prawdziwa zmiana nastąpiła w epoce Piotra I i miała bezpośredni związek z założeniem Petersburga – miasta, które uloko-

wane zostało niedaleko miejsca, w którym Aleksander Newski w 1240 roku odniósł zwycięstwo nad Szwedami<sup>71</sup>. Ilia Szłapkin w 1915 roku zwracał uwagę, że dla Piotra z tego właśnie, ale również i innych względów, święty mógł się wydać idealnym patronem nowego miasta<sup>72</sup>. Klasztor jego imienia zaczęto wznosić na podstawie osobistej decyzji Piotra I w 1710 roku<sup>73</sup>. Dopiero wiele lat później, 30 sierpnia 1724 roku, sprowadzono tu relikwie księcia<sup>74</sup>. Szczątki umieszczono w okazałym, odpowiadającym nowym czasom sarkofagu<sup>75</sup>. Aleksander stał się patronem nowej stolicy<sup>76</sup>, a klasztor jego imienia jednym z czterech najważniejszych monasterów Imperium Rosyjskiego<sup>77</sup>. W tym czasie popularność zyskała kolejna wersja żywota Aleksandra, zapisana w popularnych w XVIII–XIX wieku *Minejach czytanych* Dymitra Rostowskiego<sup>78</sup>.

Wydaje się, że w czasach Piotra I nowego znaczenia nabrały wojenne czyny świętego – stając się kontekstem dla wojny północnej<sup>79</sup>. Przybycie relikwii do miasta,

<sup>68</sup> Ю. К. Бегунов, *Иконография святого благоверного великого князя...*, s. 173–174.

<sup>69</sup> Ibidem, s. 174; О. Зонова, *Художеественные сокровища Московского Кремля...*, il. 49.

<sup>70</sup> *Святые земли русской...*, s. 96.

<sup>71</sup> P. Klimow, *Иконография Александра Невского в религиозном мalarstwie rosyjskim XIX i początku XX wieku. О звязках культу, культуры и политики в sztuce rosyjskiej*, [w:] *Nacjonalizm w sztuce i historii sztuki 1789–1950*, red. D. Konstantynow, R. Pasieczny, P. Paszkiewicz, Warszawa 1998, s. 118.

<sup>72</sup> И. А. Шляпкин, *Иконография св. благоверного великого князя...*, s. 17.

<sup>73</sup> А. Е. Наумов, *Святость в эпоху Петра Первого*, [w:] *Святость в эпоху Петра Первого. Русская агиография. Исследования. Материалы. Публикации*, t. 2, red. Т. Р. Рудин, С. А. Семачко, Санкт-Петербург 2011, s. 608–609.

<sup>74</sup> *Костромская икона...*, kat. 36, s. 484, przyp. 2; *Святые земли русской...*, s. 96.

<sup>75</sup> W. A. Serczyk, *Kultura rosyjska XVIII wieku*, Wrocław–Warszawa 1984, s. 231.

<sup>76</sup> *Святые земли русской...*, s. 96; por. А. А. Собчак, *Александр Невский – покровитель Санкт-Петербурга*, [w:] *Князь Александр Невский и его эпоха...*, s. 3–5.

<sup>77</sup> А. Наумов, *Wiara i historia. Z dziejów literatury cerkiewnosłowiańskiej na ziemiach polsko-litewskich*, Kraków 1996, s. 178.

<sup>78</sup> *Четы-Минеи святителя Димитрия Ростовского. Май–август*, Минск 2002, s. 1036–1051.

<sup>79</sup> *Святые земли русской...*, s. 96.

poprzedzone ich prawie rocznym pobylem w Szlisselburgu<sup>80</sup> zaplanowane zostało w trzecią rocznicę podpisania pokoju ze Szwecją – 30 sierpnia 1724 roku – i stało się świętem obchodzonym w Petersburgu regularnie, obok dnia, w którym tradycyjnie wspominano świętego, przypadającego na 23 listopada<sup>81</sup>. Warto jednak zwrócić uwagę, że jeszcze w XIX wieku popularna była w Petersburgu legenda o tym, że, kiedy, za czasów Piotra I, w ławrze otwarto trumnę, okazało się, że jest ona pusta, a relikwie powróciły w przedziwny sposób do Włodzimierza. Sprowadzono je na nowo, lecz sytuacja powtórzyła się jeszcze dwukrotnie. Wreszcie Piotr zamknął trumnę na klucz, klucz wrzucił do Newy i odtąd nie bardzo wiadomo, czy relikwie te przebywały w Petersburgu, czy we Włodzimierzu<sup>82</sup>. Tym niemniej w stolicy wierzono, że są one tam obecne i przynoszą miastu oraz całemu państwu pomyślność. Wspominany na początku filmu Eisenstein, rola, jaką odegrał i jego popularność wskazują na to, że w pierwszej połowie XX wieku, mimo rewolucyjnych zmian politycznych, Aleksander zachował – nawet jeśli została ona nieco zmodyfikowana – funkcję jednego z patronów rosyjskiego państwa. Choć, oczywiście, znamienne jest, że w tym samym czasie relikwie świętego księcia pozostawały w Muzeum Religii i Ateizmu, które znajdowało się w soborze Kazańskim<sup>83</sup>.

Wkrótce po tym, jak szczątki świętego, z inicjatywy Piotra, I zostały przeniesione do Petersburga, powstała służba świętego, w której jego czyny wydają się przypominać wojenne dokonania Piotra<sup>84</sup> i został sformułowany *ukaz*, mówiący o konieczności wyobrażenia św. Aleksandra w odzieży księcia-wojownika, nie zaś w szacie monastycznej<sup>85</sup>. W tej sprawie 15 kwietnia 1724 roku wypowiedział się Święty Synod, zakazujący odtąd wyobrażać świętego w postaci mnicha, a jedynie „w wielkoksiażęcej odzieży”<sup>86</sup>. Pamiętając, o czym wcześniej była mowa, że jeszcze w końcu XVII wieku sam Piotr I wraz z bratem fundował tkaninę przedstawiającą Aleksandra w szacie mniszey, pewne wydaje się, że najważniejsze przekształcenia dotyczące kultu i ikonografii nastąpiły w pierwszej ćwierci XVIII stulecia. Uściślając – wydaje się, że można przyjąć, że do istotnej zmiany doszło w niedługim czasie przed przeniesieniem relikwii, a zarazem kultu, św. Aleksandra do Petersburga. Swoistą kulminacją tego procesu była zmiana przedstawienia okrywającego trumnę Aleksandra na wizerunek księcia, co nastąpiło w roku 1724<sup>87</sup>. W tym samym czasie Iwan Grigoriewicz Odolskij namalował wizerunek Aleksandra

<sup>80</sup> Л. Н. Семенова, *Быт и население Санкт-Петербурга (XVIII век)*, Москва 1998, s. 208–211.

<sup>81</sup> *Святые земли русской...*, s. 96.

<sup>82</sup> И. А. Шляпкин, *Иконография св. благоверного великого князя...*, s. 17–18.

<sup>83</sup> *Житие святого благоверного великого князя Александра Невского*, [w:] *Акафист святому благоверному великому князю Александру Невскому во иноцех Алексию*, Санкт-Петербург 2013, s. 128.

<sup>84</sup> А. Е. Наумов, *Святость...*, s. 608; Шляпкин, *Иконография св. благоверного великого князя*, s. 17.

<sup>85</sup> С. Г. Рункевич, *Александр-Невская Лавра*, Санкт-Петербург 1913, s. 265–268.

<sup>86</sup> *Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода*, т. 4, Санкт-Петербург 1878, nr 361, 1127; Ю. К. Бегунов, *Иконография святого благоверного великого князя...*, s. 174; *idem, Житие Александра Невского в станковой живописи...*, s. 313; А. Е. Наумов, *Святость...*, s. 608; И. А. Шляпкин, *Иконография св. благоверного великого князя...*, s. 18.

<sup>87</sup> И. А. Шляпкин, *Иконография св. благоверного великого князя...*, s. 19.



Il. 7. Wizerunek św. Aleksandra Newskiego nad południowym wejściem do soboru w Tallinie, fot. Aleksandra Sulikowska-Belczowska

Newskiego w szacie książęcej<sup>88</sup>, który może być traktowany jako nowy wzorzec ikonografii świętego<sup>89</sup>.

Wszystko to miało rzecz jasna związek z faktem zmiany akcentu w kulcie św. Aleksandra – jako patron Petersburga czczony był jako zwycięzca nad Szwedami i Niemcami, a monastyczny aspekt nie miał w tym kulcie tak istotnego znaczenia<sup>90</sup>. Nakaz synodu, dotyczący jego wyobrażeń, należy do wypowiedzi szczególnych, wskazujących na wyraźne dążenie do sformu-

łowania nowej, i co ważniejsze, jednolitej w Cerkwi ikonografii tego świętego. Warto przy tym zwrócić uwagę, że w większości spraw Synod wypowiadał się negatywnie na temat obrazów uznanych za „sprzeczne z prawdą”, jak np. Modesta ze stadami bydła lub też Krzysztofa z psią głową<sup>91</sup>, natomiast decyzja dotycząca ikonografii św. Aleksandra w jakiś sposób zmierzała do kształtowania charakteru jego kultu.

Wszelkie decyzje, jak i nowe praktyki ikonograficzne związane z kultem św. Aleksandra, przeniesienie akcentu z wizerunku mnicha, na jego obraz zwycięskiego władcy należy rozpatrywać szerzej w kontekście polityki religijnej prowadzonej przez Piotra I.<sup>92</sup> Założenie ławy w stolicy imperium i przeniesienie relikwii Aleksandra do miasta skutkowało popularyzacją jego czci, a zarazem i nowej ikonografii. Istotne znaczenie miało i to, że w XIX wieku Aleksander był patronem trzech rosyjskich władców: Aleksandra I, Aleksandra II i Aleksandra III<sup>93</sup>. Z tym można łączyć mnogość cerkwi, które poświęcano ich patronowi. Takie świątynie i kaplice powstawały licznie zwłaszcza na zachodnich rubieżach Rosji w wieku XIX i na początku XX. Wzniesiono je m.in. w Rydze (1820–1825), Wilnie (1863–1865), Łodzi (1881–1884), Tallinie (Rewlu) (1895–1898) [il. 6–7], Tampere (1896–1898), a wreszcie – Warszawie – jedną w Cytadeli Aleksandrowskiej (1835), a drugą na Placu Saskim (1894–1912) [il. 8], ale także w Sofii (1904–1912)<sup>94</sup>. Wraz ze świątyniami w XIX i na początku XX wieku powstawały nowe ikony – w Rosji centralnej,

<sup>88</sup> С. Г. Рункевич, *Александр-Невская Лавра...*, s. 169, 268; *Древлехранилище Свято-Троицкой Александро-Невской Лавры, 1712–1910. Краткая опись*, Санкт-Петербург 1910, s. 13, il. s. 12–13.

<sup>89</sup> *Святые земли русской...*, s. 97.

<sup>90</sup> И. А. Шляпкин, *Иконография св. благоверного великаго князя...*, s. 18.

<sup>91</sup> В. Даб-Калиновска, *Миędzy Bizancjum a Zachodem. Ikony rosyjskie XVII–XIX wieku*, Warszawa 1990, s. 76.

<sup>92</sup> Пор. А. Е. Наумов, *Святость...*, s. 606.

<sup>93</sup> P. Klimow, *Ikonoграфия Aleksandra Newskiego...*, s. 118.

<sup>94</sup> P. Paszkiewicz, *W służbie Imperium Rosyjskiego 1721–1917. Funkcje i treści ideowe rosyjskiej architektury sakralnej na zachodnich rubieżach Cesarstwa i poza jego granicami*, Warszawa 1999, passim.

na zachodnich jej rubieżach, w centralnej Polsce, na Podlasiu<sup>95</sup>.

Ikonografię Aleksandra Newskiego z tego okresu należy rozpatrywać w kontekście wyobrażeń świętych wojowników, choć ma ona równocześnie zdecydowanie imperialny charakter, akcentując książęcy strój Aleksandra – prezentuje go jako zwycięskiego wodza. Ikony św. Aleksandra Newskiego powstające w oficjalnej Cerkwi są zwykle dziełami mocno zaznaczonymi nowym językiem



Il. 8. Sobór św. Aleksandra Newskiego na Placu Saskim w Warszawie (1894–1912), pocztówka sprzed 1916 roku, Biblioteka Narodowa, fot. Biblioteka Narodowa

malarskim, właściwym polityce artystycznej oficjalnej Cerkwi w czasach popiotrowych. Jest to zatem sztuka o wyraźnie petersburskim charakterze. Wyobrażenia z drugiej połowy XIX stulecia zazwyczaj przedstawiają Aleksandra w postawie stojącej, dzierżącego miecz lub chorągiew, kładącego prawą rękę na piersiach i wznoszącego oczy ku górze<sup>96</sup>. W lewej dłoni postać trzyma opuszczony miecz, w prawej podniesioną chorągiew z wizerunkiem Mandylionu z Edessy<sup>97</sup>. Figura księcia pojawia się często na ikonach ukazujących świętych książąt ruskich, np. na wyjątkowo dekoracyjnej ikonie z warsztatu Iwana Afanasjewa w Chołuju, z roku 1814, noszącej tytuł *Cudotwórcy Włodzimierscy*, gdzie przedstawiono Gleba, Georgija, Aleksandra, Andrzeja Bogolubskiego i św. męczennika Awramija oraz – w strefie nieba – wizerunek Matki Boskiej Włodzimierskiej. Aleksander widoczny jest w centrum tego obrazu, wyróżniony ozdobną koroną – na koniu, z mieczem podniesionym do nieba<sup>98</sup>. Dobrym przykładem tej ikonografii na ziemiach polskich jest ikona św. Aleksandra pochodząca z cerkwi w Topilcu. Święty ukazany został tutaj w pełnej postaci, w szacie wojownika, jego głowa jest podniesiona, ponieważ spogląda w niebo, w lewej ręce dzierży krzyż i chorągiew z wizerunkiem Mandylionu, a prawą wyciąga przed siebie. Zarówno oblicze, jak i szata świętego malowane są na sposób zachodni, w tle widoczny jest pejzaż z niebem rozświetlonym zachodzącym słońcem<sup>99</sup>. W Muzeum Południowego Podlasia w Białej Podlaskiej przechowywana jest

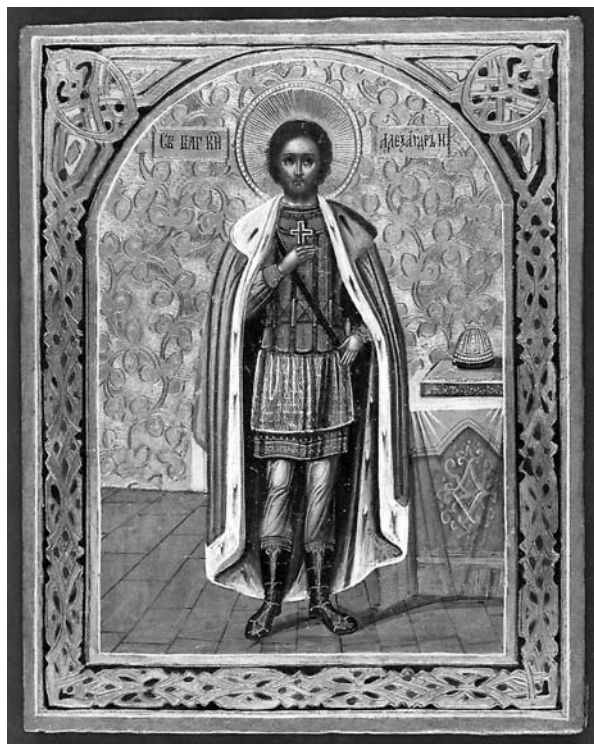
<sup>95</sup> Taka ikona znajduje się w soborze św. Marii Magdaleny w Warszawie, a także m.in. w Topilcu. *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Województwo podlaskie, powiat białostocki*, red. M. Zgliński i K. Kolendo-Korczak, Warszawa 2016, t. I, s. 251, t. II il. 1057.

<sup>96</sup> Na ikonie patronów rodziny cesarskiej z Irbitu, z roku 1888. *Уральская икона. Живописная, резная и литая икона XVIII – начала XX в.*, Екатеринбург 1998, kat. 498, il. s. 101.

<sup>97</sup> Ikona z 1889 roku, Kurhańskie Rejonowe Muzeum Sztuki. *Ibidem*, kat. 496, il. s. 134.

<sup>98</sup> O. Ю. Тарасов, *Икона и благочестие. Очерки иконного дела в императорской России*, Москва 1995, il. 123, s. 310–311, 379; O. Tarasov, *Icon and Devotion. Sacred Spaces in Imperial Russia*, transl. and ed. R. Milner-Gulland, London 2002, s. 222–223, 294, il. 87.

<sup>99</sup> *Katalog zabytków sztuki w Polsce...*, t. II, il. 1057.



Il. 9. Św. Aleksander Newski, Rosja, XIX/XX wiek, Muzeum Południowego Podlasia w Białej Podlaskiej, fot. Muzeum Południowego Podlasia w Białej Podlaskiej

natomiast niewielki wizerunek o bardzo ciekawej ikonografii – pokazuje on Aleksandra w szacie wojownika, który w prawej dłoni na wysokości piersi trzyma, niczym męczennik, krzyż, a obok na stole widoczne jest jego książęce nakrycie głowy [il. 9]<sup>100</sup>. Pewną rolę w spopularyzowaniu takiego właśnie przedstawienia władcy mogły odegrać ryciny, które począwszy od XVIII stulecia ukazywały go w podobny sposób, choć bez krzyża w dłoni (np. drzeworyt przechowywany w zbiorach Biblioteki Narodowej [il. 10])<sup>101</sup>.

Warto także wspomnieć, że Aleksander stał się bohaterem mieszczącego się w zupełnie innym kanonie, malarstwa o charakterze historyczno-religijnym, które pojawiało się we wnętrzach świątyń, a niekiedy także na ich ścianach zewnętrznych. W Muzeum Rosyjskim w Petersburgu zachowały się szkice wykonane w 1876 roku przez Henryka Siemiradzkiego dla nieistniejących już dziś malowideł ściennych w moskiewskim soborze Chrystusa Zbawiciela<sup>102</sup>. W innej, zdecydowanie bardziej „słowiańskiej”, poetyce utrzymane były dzieła Wiktora Wasniecowa przeznaczone dla kijowskiej świątyni pw. św. Włodzimierza (1885–1893)<sup>103</sup>. W tym samym stylu utrzymany jest mozaikowy wizerunek Aleksandra, który znalazł się nad południowym wejściem do świątyni jego imienia w Tallinie (1895–1898), gdzie książę ukazany został w popiersiu, z prawą dłonią podniesioną w geście pozdrowienia, pod sztandarem, na którym widoczny jest wizerunek Matki Boskiej „Znamienije”, otoczonej przez dwóch świętych książąt, zapewne Borysa i Gleba, i dwóch aniołów [il. 7]. „Z imieniem tego świętego – czytamy w apelu o pieniądze ofiary na rzecz świątyni w Tallinie w czasie jej budowy – wiążą się wspomnienia wielkich czynów rosyjskiego oręża w walce z niemieckimi rycerzami

<sup>100</sup> Rosja, XIX/XX w. 18 x 14,5 cm, nr inw. S/586/MBP.

<sup>101</sup> Rosja, XVIII w., nr inw. G.691351, Biblioteka Narodowa w Warszawie.

<sup>102</sup> P. Klimow, *Ikonografia Aleksandra Newskiego...*, s. 122.

<sup>103</sup> Ibidem, s. 122–123.

za wiarę prawosławną i niepodległość państwa”<sup>104</sup>. Taki wymiar mają również, jak się wydaje, wizerunki świętego powstające w tym okresie.

Ikonografia Aleksandra Newskiego jako mnicha przetrwała w tym czasie głównie w środowisku staroobrzędowców, którzy, jak wiemy, nie zwykli byli przyjmować do wiadomości i stosowania ukazów synodalnych<sup>105</sup>. Jednym z najznakomitszych tego przykładów jest ikona św. Aleksandra ze scenami z życia z początku XIX wieku, pochodząca zapewne z warsztatu starowierskiego ikonopisicy – Iwana Wasyliewicza Bogatyriewa, działającego w Niewiańsku. Ikona przedstawia postać modlącego się Aleksandra w szacie mnicha, w tle zaś widoczne są sceny ukazujące jego czyny zbrojne w czasach, gdy był księciem<sup>106</sup>.

Jednak również w malarstwie Palechu – niekoniecznie starowierskim – takie wizerunki Aleksandra mogły się pojawiać, stanowiąc nie tyle w pełni świadome odstępstwo od zaleceń Świętego Synodu, co raczej powtórzenie dawnych wzorów, znanych malarzom z istniejących w Palechu podlinników<sup>107</sup>. Niekiedy zresztą przedstawienia Aleksandra jako mnicha wpisują się w programy ikonograficzne wyobrażeń pochodzących z oficjalnej Cerkwi. Tak jest w przypadku ikon hagiograficznych. Mogą one wyobrażać Aleksandra jako księcia, ale w klejmach ze scenami poprzedzającymi śmierć i z momentem śmierci – ukazuje się go w szacie mnicha<sup>108</sup>. W ten sposób również wyobrażany jest na niektórych menologionach<sup>109</sup>, np. Muzeum Narodowe w Warszawie posiada ikonę bez większych wątpliwości pochodzącą z warsztatu pracującego dla oficjalnej Cerkwi, gdzie



Il. 10. Św. Aleksander Newski, drzeworyt, Rosja, XVIII w., Biblioteka Narodowa, fot. Biblioteka Narodowa

<sup>104</sup> Cyt. za P. Paszkiewicz, *W służbie Imperium Rosyjskiego...*, s. 113–114.

<sup>105</sup> *Костромская икона...*, kat. 36, s. 484, przyp. 2; *Святые земли русской...*, s. 96; por. ikona ze zbiorów Państwowego Muzeum Historycznego. Ibidem, kat. 88.

<sup>106</sup> Jekaterinburskie Muzeum Sztuk Plastycznych. *Уральская икона...*, il. 43.

<sup>107</sup> E. K. Братчикова, *Александр Невский...*, s. 182.

<sup>108</sup> Ikona z Muzeum Andrzeja Rublowa, poł. XIX wieku. *Музей имени Андрея Рублева. Из новых поступлений. Каталог выставки из фондов Музея имени Андрея Рублева*, Moskwa 1995, kat. 89, s. 50–51.

<sup>109</sup> E. K. Братчикова, *Александр Невский...*, s. 182.



Il. 11. Ikona kalendarzowa: Sierpień – stan przed konserwacją, Rosja, XIX/XX wiek, Muzeum Narodowe w Warszawie, fot. Zbigniew Doliński



w scenie odpowiadającej świętu z 30 sierpnia, przeniesienia relikwii, Aleksander ukazany został w dość neutralnej odzieży, którą można interpretować jako mniszą [il. 11]<sup>110</sup>.

Cześć św. Aleksandra Newskiego należy zatem do tych kultów ruskiej i rosyjskiej Cerkwi, które podlegają zmianie pod wpływem osobistych decyzji władców lub ich najbliższego otoczenia. Wyraźne bodźce dla wzmocnienia tego kultu pojawiają się na wschodniej Słowiańszczyźnie dwukrotnie – w połowie XVI, w czasach Iwana Groźnego i w latach dwudziestych XVIII stulecia, w epoce Piotra I. Wydaje się znaczące, że znane ikony świętego datują się na okres po pierwszej z tych dat i prezentują zwykle wizerunek Aleksandra jako mnicha. Natomiast druga data oznacza przemianę ikonografii – od tego czasu dominują wyobrażenia władcy i zwycięskiego wodza. Odpowiada to równocześnie spopularyzowaniu czci Aleksandra po przeniesieniu jego relikwii do Petersburga i zmianie dynamiki kultu w tym czasie, którą da się dostrzec w żywotach jemu poświęconych, a także w organizacji i oprawie artystycznej miejsc kultu. W ciągu XIX i na początku XX stulecia na terenie całego Imperium Rosyjskiego powstają nowe liczne świątynie, a wraz z nimi ikony św. Aleksandra o estetyce nawiązującej do wzorów zachodnich i odpowiadającej duchowi okcydentalizacji. Losy czci świętego księcia Aleksandra Newskiego, celowo przekształcanego z kultu monastycznego w kult imperialny w sposób symboliczny ilustrują zainicjowane przez Piotra I próby przemiany rosyjskiej kultury, poprzez nadanie jej świeckiego charakteru. Ponieważ zaś zasadnicze zmiany obejmują przede wszystkim ikonografię, to właśnie malarstwo rosyjskie należy uznać za tę dziedzinę, w której przekształcenia statusu świętego stają się najlepiej widoczne.

## SUMMARY

*Aleksandra Sulikowska-Belczowska*

### **Alexander Nevsky – Saint Monk and Hero of Eastern Slavdom**

**Keywords:** Alexander Nevsky, prince, monk, Slavdom, icon, film

The article discusses the role of Alexander Nevsky – a Russian prince and a saint of Orthodox Church. Russian writing sources describe him primarily as a winner of the battles against the Swedes in 1240 (the battle of Neva) and the forces of the Livonian Order and Bishopric of Dorpat in 1242 (the Battle on the Ice) and prince who became a monk before his death in 1263. The cult of Alexander began shortly after his death however, its enormous development came only later. The popularity of saint prince increased during

---

<sup>110</sup> Rosja, XIX/XX w., nr inw. IK 302 MNW, Muzeum Narodowe w Warszawie.

the times of Ivan Terrible – after the mid-16<sup>th</sup> century and in the age of Peter the Great – in the 18<sup>th</sup> century. The oldest preserved icons of Alexander come from the second half of 16<sup>th</sup> century and show him as a holy monk. In the 18<sup>th</sup>-20<sup>th</sup> centuries the art of official church is dominated by images of Alexander as a ruler and victorious warrior.